

پرسی دربارهٔ ضبط و معنای یک بیت از شاهنامه

سجاد آیدنلو*

در نزد عموم خوانندگان و علاقه‌مندان شاهنامه و حتی بسیاری از ادیبان و پژوهشگران، شمار بیت‌های اثر فردوسی شصت‌هزار بیت دانسته می‌شود. این تلقی مشهور، به ظاهر نادرست نیست و مستند بر بیتی از خود شاهنامه است که

بود بیت شش بار بیور هزار

سخنهای شایسته و غمگسار^۱

شاید شهرت شاهنامه به داشتن شصت‌هزار بیت و تکرار این بیت — و نیز یک بیت الحاقی دیگر^۲ — به عنوان شواهد این نظر سبب شده است که غالب محققان و خوانندگان شاهنامه — جز از چند تنی که اشاره خواهد شد — شتابناک و بی‌تأمل کافی از سر آن بگذرند در حالی که با اندکی دقت در مصراع نخست بیت ملاحظه می‌شود که فردوسی شمار ابیات شاهنامه را «شش بار بیور هزار» گفته است.

«بیور» در اوستا، زبان پهلوی و بیشتر متون و فرهنگهای فارسی به معنای «ده هزار» آمده است^۳ و در شاهنامه تصریح شده است، کجا بیور از پهلوانی شمار

بود بر زبان دری ده هزار^۴

بر این اساس «شش بار بیور (ده هزار) هزار، شش × ده هزار × هزار» برابر خواهد بود با شصت میلیون و نه شصت هزار! مشابه این کاربرد اغراق‌آمیز ترکیب «دو باره

چهل بار بیور هزار» در بیت زیر از گرشاسپ‌نامه است:

دو باره چهل بار بیور هزار

گزین کرد گردان خنجرگزار^۵

در اینجا چون سخن از شمار سپاهیان است، تعداد هشتصد میلیون نفر (دو × چهل × ده هزار × هزار) با توجه به نوع اغراق‌های اسدی^۶، حداقل قابل توجیه است، ولی در بیت مورد بحث از شاهنامه که شاعر از شمار بیت‌های اثر خویش یاد می‌کند، برخلاف متن روایات حماسی محملی برای اغراق وجود ندارد که سراینده چنین رقمی را ذکر کند، آن هم فرزانه‌ای چون فردوسی که در سراسر شاهنامه شماره‌ای همانند این را در توصیف پرشکوه‌ترین لشکرکشی‌ها و آوردگاه‌ها نیز نیاورده است؛ در صورتی که می‌توانست به دستاویز ویژگی ذاتی حماسه یعنی مبالغه مانند همشهری خلف خویش اسدی، چنین بی‌پروایی‌هایی را انجام دهد.

توجه به معنای دقیق «شش بار بیور هزار» تردید شماری از دانشمندان را دربارهٔ ضبط قافیه و معنای «بیور» در این بیت برانگیخته است. از جمله شادروان

* استادیار دانشگاه پیام نور ارومیه

۱. فردوسی، ابوالقاسم. شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، نیویورک، بنیاد میراث ایران، ۱۳۸۶، دفتر هشتم / ۲۵۹ / ۳۳۸۹.

۲. منظور این بیت در برخی دستنویسهای شاهنامه است، بدو مادم این نامه را یادگار

به شش بیور ابیاتش آمد شمار

(خالقی ۸ / ۴۸۷ / زیرنویس ۱۱)

۳. رک: تبریزی، محمدحسین بن خلف، برهان قاطع، به اهتمام محمد معین، امیرکبیر، چاپ چهارم، ۱۳۶۱ش، ج ۱، ص ۳۴۲، زیرنویس ۳؛ مکنزی، دیوید نیل، فرهنگ کوچک زبان پهلوی، ترجمه مهشید میرفخرایی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۸۳ش، ص ۵۳؛ دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه، دانشگاه تهران، چاپ دوم از دوره جدید، ۱۳۷۷ش، ذیل ماده «بیور».

۴. فردوسی، ابوالقاسم. شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، روزبهان، ۱۳۶۸ش، دفتر یکم / ۴۶ / ۸۵.

۵. اسدی، ابونصر علی‌بن احمد، گرشاسپ‌نامه، تصحیح حبیب یغمایی، کتابفروشی بروخیم، ۱۳۱۷ش، ص ۳۹۰، بیت ۴.

۶. دربارهٔ چگونگی اغراقهای اسدی، رک: خالقی مطلق، جلال، «گردشی در گرشاسپ‌نامه»، ایران‌نامه، ۱۳۶۲ش / ۴، صص ۵۱۹ – ۵۲۳؛ شفیعی کدکنی، محمدرضا، صور خیال در شعر فارسی، آگه، چاپ هفتم، ۱۳۷۸ش، ص ۲۶۱.

گزارش میراث

استاد ملک‌الشعراى بهار در یادداشتی بر حاشیه بیت مذکور در شاهنامه شخصی خویش (چاپ سنگی بمبئی ۱۲۷۶ق) «بیور» را به معنی «ده» دانسته‌اند^۱ و زنده‌یاد ولف هم در فرهنگ بسامدی شاهنامه معنای دوم «بیور» را با نشانه تشکیک (؟)، zehن نوشته که در آلمانی به معنای «ده» است.^۲ مرحوم دهخدا نیز در لغتنامه ذیل ماده «بیور» پس از تردید در معنای «ده هزار» برای این واژه نوشته‌اند: «اگر بیور به معنی ده هزار باشد پس معنی بیت زیر چگونه خواهد بود: بود بیست شش بار بیور هزار/ سخنهای شایسته غمگسار.» روانشاد استاد مینوی هم در تعلیقات کتاب فردوسی و شعر او پیشنهادی درباره قافیه مصراع نخست بیت مطرح کرده و نوشته‌اند: «لفظ هزار در اینجا غلط است، شاید "شمار" بوده است.»^۳

در شاهنامه تصحیح دکتر خالقی مطلق در محل اصلی این بیت که مقدمه داستان خسرو و شیرین است، برای قافیه مصراع اول آن هیچ نسخه‌بدلی داده نشده و این بدین معناست که در همه نسخه‌های مبنای این چاپ، ضبط قافیه «هزار» بوده است. در دو دستنویس شاهنامه سعدلو/ دائرةالمعارف بزرگ اسلامی و حاشیه ظفرنامه هم کلمه قافیه «هزار» است^۴ و غیر از تصحیح دکتر خالقی مطلق، در چند تصحیح و ویرایش دیگر شاهنامه نیز همان «هزار» آمده است.^۵ اما در پایان/ موخره شاهنامه بعضی از نسخه‌ها این بیت را بازآورده‌اند که البته در اینجا الحاقی است، ولی نکته درخور توجه این است که در چند دستنویس معتبر مانند کراچی (۷۵۲ق)، قاهره (۷۹۶ق)، بریتانیا (۸۶۱ق)، پاریس (۸۴۴ق)، واتیکان (۸۴۸ق)، لنینگراد (۸۴۹ق) و برلین (۸۹۴ق)، ضبط قافیه

به جای «هزار»، «شمار» است^۶ و این تأیید پیشنهاد/ تصحیح قیاسی مرحوم استاد مینوی است. با این وجه (بود بیت شش بار بیور شمار، شصت هزار) هیچ ایرادی در معنای مصراع نخواهد بود.

درباره معنای «ده» برای «بیور» (نظر مرحومان بهار و ولف) — که توضیح یا توجیه مصراع با ضبط «هزار» برای قافیه است — باید یادآور شد که هرچند «بیور» در اغلب مآخذ به معنی «ده هزار» است ولیکن در برخی فرهنگ‌ها معانی دیگری نیز برای آن آورده شده که احتمالاً نشان‌دهنده عدم قطعیت و عمومیت معنای «ده هزار» برای این واژه در همه کاربردهاست. برای نمونه اسدی در لغت فرس با اینکه برای «بیور» شاهدی از فردوسی آورده که در آن، این کلمه «ده هزار» معنا شده، خود معنی آن را «هزار» نوشته است^۷ و در فرهنگ مدرسه سپهسالار (منسوب به قطران) معنای واژه «ده هزار» است، اما در

۱. رک: شاهنامه فردوسی (چاپ بمبئی ۱۲۷۶ ه.ق)، تصحیح و توضیح ملک‌الشعراى بهار، به کوشش علی میرانصاری، اشداد، ۱۳۸۰ش، ج ۴، ص ۱۱۵.
۲. رک: ولف، فریتز، فرهنگ شاهنامه فردوسی، اساطیر، ۱۳۷۷ش، ص ۱۷۵.
۳. مینوی، مجتبی، فردوسی و شعر او، توس، چاپ سوم، ۱۳۶۹ش، ص ۲۴۵، زیرنویس ۱.
۴. به ترتیب رک: شاهنامه فردوسی همراه با خمسه نظامی، با مقدمه فتح‌الله مجتبابی، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۹ش، ص ۹۷۸؛ ظفرنامه به انضمام شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه خطی مورخ ۸۰۷ ق در کتابخانه بریتانیا ۲۸۳۳.Or)، مرکز نشر دانشگاهی و آکادمی علوم اتریش، ۱۳۷۷ش، ج ۲، ص ۱۵۱۴.
۵. رک: شاهنامه فردوسی، تصحیح ژول مول، سخن، چاپ چهارم، ۱۳۷۳ش، ۷/ ۲۲۰۶ / ۳۴۸۳؛ شاهنامه (بر اساس چاپ مسکو)، به کوشش سعید حمیدیان، قطره، ۱۳۷۴ش، ۹/ ۲۱۰ / ۳۳۷۰؛ شاهنامه، تصحیح مصطفی جیحونی، اصفهان، شاهنامه‌پژوهی، کتاب چهارم / ۲۱۱۰ / ۳۳۹۰؛ شاهنامه، ویرایش مهدی قریب و محمدعلی بهبودی، توس، ۱۳۷۳ش، ۵ / ۱۴۴ / ۳۳۶۹؛ شاهنامه، ویراسته مهدی قریب، دوستان، ۱۳۸۶ش، ۲ / ۱۵۹۸ / ۳۳۶۵.
۶. رک: شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر هشتم / ۴۸۷ / زیرنویس ۱۱.
۷. رک: اسدی، ابومنصور احمد. لغت فرس، به تصحیح و تحشیه فتح‌الله مجتبابی و علی‌اشرف صادقی، خوارزمی، ۱۳۶۵ش، ص ۱۰۵.

شاهدی که از فردوسی برای آن نقل شده، اگر اشتباه چاپی نباشد، «بیور» به «صد هزار» معنا شده است «که بیور بود در عدد صد هزار». ^۱ علامه دهخدا هم با ذکر عبارتی از فرگرد چهاردهم و نذیرد اوستا درباره کفاره گناهان، در معنای «ده هزار» برای «بیور» تردید کرده اند. ^۲ اگر «بیور» در مصراع مورد بحث به معنای «ده» باشد، «شش بار بیور هزار، شش × ده × هزار» همان شصت هزار بیت معروف خواهد بود.

بر اساس آنچه گفته شد، درخواست نگارنده از همه شاهنامه پژوهان و محققان ادب فارسی، روشنگری و راهنمایی درباره این دو پرسش است در بیت مورد بررسی: ۱. آیا می توان به استناد ضبط چند نسخه شاهنامه در غیر محل اصلی بیت و نیز در نظر داشتن الگوی/ نحوه هم نشینی واژگان بیت الحاقی مربوط به تعداد ابیات شاهنامه ^۳ که «شش بیور» در کنار «شمار» آمده است، قافیۀ مصراع نخست بیت را به «شمار» تصحیح قیاسی کرد و «بیور» را در همان معنای معروف «ده هزار» گرفت؟ یا اینکه: ۲. باید به پیروی از ضبط همه نسخ در جای اصلی بیت، قافیۀ «هزار» دانست و «بیور» را به قرینۀ خود همین بیت، تنوع معنایی آن در دو فرهنگ فارسی و نظریات و تردیدهای بزرگانی نظیر بهار، دهخدا و لطف، «ده» معنی کرد و این معنا را بر معنا/ معانی واژه در فرهنگ جامع زبان فارسی افزود؟^۴

در هر حال ضبط قافیۀ و معنای «بیور» در این بیت هرچه باشد، شمار شصت هزار برای تعداد ابیات شاهنامه در آن، کلی و بسیار بیشتر از رقم اصلی و درست است، زیرا کهن ترین نسخه کامل شاهنامه که تاکنون شناخته شده (لندن/ بریتانیا ۶۷۵ق) چهل و نه هزار و ششصد و هجده (۴۹۶۱۸) بیت است^۵ و حمدالله مستوفی در نسخه هایی که در سده هشتم دیده بیش از پنجاه هزار بیت نیافته است:

در آن نسخه ها اندر این روزگار

کما بیش پنجاه دیدم شمار^۶

شاهنامه مصحح دکتر خالقی مطلق و همکارانشان هم که علمی ترین چاپ انتقادی حماسه ملی ایران است (۱۳۰۰هـ) بیت دارد. بنابر این پرسش دیگری که پیش می آید این است که چرا فردوسی شمار بیت های اثر خویش را ده هزار بیت بیش از آن چیزی که بوده، گفته

است؟ حال آنکه می توانست مثلاً بگوید «بود بیت آن پنج بیور شمار». آیا این هم از شواهد این نظریه است که «فردوسی در مقام تاریخ نگار دقت نسبی طبری را ندارد... و به ویژه درباره نامها و شماره ها سهل انگار است»^۷ یا اینکه باید با دکتر ریاحی هم داستان بود که «چون در آن دوره شمار شستگانی (حساب ستینی) معمول بوده، شاعر خواسته عدد تام و سرراست شصت را بیاورد»^۸

۱. رک: فرهنگ مدرسه سپهسالار، منسوب به قطران، تصحیح

علی اشرف صادقی، سخن، ۱۳۸۰ش، ص ۴۵.

۲. رک: لغتنامه، ذیل «بیور».

۳. بدو مانند این نامه را یادگار

به شش بیور ابیاتش آمد شمار

(خالقی ۱۸/ ۴۸۷/ زیرنویس ۱۱)

۴. نگارنده در حدود جستجوهای خود غیر از بیت مورد بحث از شاهنامه — با قافیۀ «هزار» — شاهد دیگری برای کاربرد «بیور» به معنای «ده» نیافته است و اگر پژوهشگران ارجمند نمونه/ نمونه های دیگری برای این معنی عرضه کنند، بسیار مفید و راهگشا خواهد بود.

۵. رک: شاهنامه فردوسی (چاپ عکسی از روی نسخه کتابخانه بریتانیا به شماره ۱۰۳، Add ۲۱، مشهور به شاهنامه لندن)، نسخه برگردانان، ایرج افشار و محمود امیدسالار، طلایه، ۱۳۸۴ش، ص ۱۰، مقدمۀ امیدسالار.

۶. مستوفی، حمدالله، ظفرنامه، تصحیح مهدی مدائنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، جلد اول (قسمت اسلامی، احوال رسول الله)، ۱۳۸۰ش، ص شانزده، بیت ۳۱۰. وی با اینکه مدعی است بر اساس گفته فردوسی، شاهنامه فراهم آورده خویش را به شصت هزار بیت رسانده ولی در اصل بیش از حدود ۴۸۹۴۰ بیت نیآورده است. در این باره رک: شاهنامه فردوسی، تصحیح مصطفی جیحونی، همان، کتاب صفر، ص ۹۳.

۷. یارشاطر، احسان، «تاریخ ملی ایران»، تاریخ ایران (از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان)، پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمۀ حسن انوشه، امیرکبیر، چاپ چهارم، ۱۳۸۳ش، جلد سوم (قسمت اول)، ص ۴۷۳.

۸. ریاحی، محمدامین، فردوسی، طرح نو، ۱۳۷۵ش، ص ۳۵۳.

